

Социалнопедагогическа характеристика на деца в риск, отглеждани извън семейна среда

Автор: Катерина И. Златкова – Дончева, докторант по специалност „Теория на възпитанието и дидактика”

Научен ръководител: Проф. д-р Розалия Кузманова-Карталова

РЕЗЮМЕ

Настоящият доклад проследява теоретичната обосновка на една от групите деца в риск, които израстват без родителска грижа и подкрепа и извежда вариант за нова формулировка на тази група – „деца в риск, отглеждани извън семейна среда”.

Изследването анализира данни, получени от реализирано проучване нивата на тревожност и агресивност сред деца в риск, отглеждани извън семейна среда и оценката на специалисти, работещи с тях по отношение личностните им особености и социални умения.

В настоящата разработка се разглеждат основните понятия, свързани с характеристиката на тази рискова група от гледна точка на научната теория и се предлага вариант за класификация на основните социалнопедагогически характеристики на децата в риск, отглеждани извън семейна среда.

Съвременната обществена, икономическа и социална реалност поставя множество предпоставки за поява на риск и рискови ситуации, към които най-уязвими са децата. Тяхното пълноценно развитие, образование, грижа, възпитание и придобиване на социална зрялост, която да ги направи пълноценни граждани на обществото, е основен приоритет на семейството, държавата и институциите, пряко ангажирани с тяхната закрила.

Една от най-уязвимите и рискови групи са децата, отглеждани извън семейството и без родителска подкрепа. Тяхната закрила и право на пълноценен живот, подходящи условия, възможности за развитие в интелектуален, социален и емоционален план, са гарантирани в Конвенцията на ООН за правата на децата и са задължение на всяка една правова държава и демократично общество. През последните 15 години в България все по-активно и целенасочено се работи в тази посока и системата за закрила на детето заедно с цялата и институционална, методическа, законово-правна, ресурсна и функционална обезпеченост, търпи множество динамични промени, които да създадат по-адекватни условия за ефективната социалнопедагогическа подкрепа и грижа за тези деца.

Обект на настоящото изследване са децата в риск, отглеждани извън семейната среда – в специализирани институции и резидентни социални услуги, а **предмет** е социалнопедагогическата характеристика на тази рискова група в личностен план. **Целта** на разработката е теоретично да систематизира и представи анализ на личностните и социалнопедагогически особености на рисковата група и да ги допълни, извеждайки характеристика, актуална на настоящата реалност в контекста на системата за социалнопедагогическа подкрепа на деца в риск. **Задачите** на изследването включват проучване на съществуващата теоретична база и основни понятия, дефиниране на понятието „деца в риск, отглеждани извън семейна среда”, провеждане на проучване сред 30 педагогически специалисти и възпитатели и 70 деца от рисковата група за извеждане на актуални особености и систематизиране на основните психо-социални и

поведенчески специфики, компетенции и дефицити на децата в риск, отглеждани в Домове за деца, лишени от родителска грижа и в Център за настаняване от семеен тип за деца и младежи без увреждане. **Хипотеза:** Децата в риск, отглеждани извън семейна среда в специализирани институции и резидентни услуги имат високи нива на агресивност и тревожност, което детерминира цялостния им профил и дефицити на личностното развитие и социално функциониране, а именно - ниска социална компетентност, липсата на усвоени просоциални поведенчески модели, нарушения в социалните роли, неадекватна самооценка, проблеми с общуването и забавената социализация.

В проучването взеха участие 70 деца от Дом за деца, лишени от родителска грижа (ДДЛРГ) „Пеню и Мария Велкови”, Велико Търново, ДДЛРГ „Христо Смирненски”, с. Балван, Център за настаняване от семеен тип за деца 1 (ЦНСТ), Център за настаняване от семеен тип за деца 2, Център за настаняване от семеен тип за деца в риск, Велико Търново.

Актуалност на проблема „деца в риск, отглеждани извън семейна среда” – понятието „дете в риск” се въвежда в нормативната база посредством приемането на Закона за закрила на детето през 2000 година и формирането на институционалното звено Държавна агенция за закрила на детето (ДАЗД), чийто основен приоритет е закрилата, подкрепата и превенцията на подрастващите по отношение на различни рискови фактори, влияещи негативно върху тяхното нормално физическо, психическо и емоционално здраве и битие. Проблематиката, свързана с „децата в риск” придобива все по-реални измерения през последните 15 години въпреки усилията на институциите да овладеят тревожните тенденции, поставящи децата във все по-рискова среда.

За целите на изследването е необходимо да се уточнят понятията – за рисково поведение с приема това, при което личността поради незнание, липса на опит, неблагоприятно стечение на обстоятелствата или корисни действия извърши действие, резултатът от което застрашава нейното физическо, психическо и социално благополучие. Когато това поведение не е еднократно и няма стихийен характер, а е част от начина на живот на личността, се говори за рисково поведение. [14]

Важно е да се разграничат децата в рисково и тези в неравностойно положение. Неравностойността не винаги завършва с риск за живота и здравето на личността, но рискът винаги поставя личността в неравностойност. Неравностойността е феномен, който нарушава нормалното физическо, психическо и социално функциониране на личността, в резултат на което тя се нуждае от професионална помощ и подкрепа за възстановяване и поддържане на социалната ѝ и личностна функционалност. При рисковото поведение се реализира овладяване на рисковата ситуация и преобразуване на проблема чрез мерки за превенция или корекция. [15]

Според действащия Закон за закрила на детето, понятието „дете в риск” включва следното определение: „, чиито родители са починали, неизвестни, лишени от родителски права или чиито родителски права са ограничени, или детето е останало без тяхната грижа; което е жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация или всякакво друго нехуманно или унижително отношение или наказание в или извън семейството му; за което съществува опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие; което страда от увреждания, както и от труднолечими заболявания, констатирани от специалист; за което съществува риск от отпадане от училище или което е отпаднало от училище.”

В контекста на настоящото изследване, е необходимо систематизирано да се изяснят някои основни понятия, свързани с конкретна рискова група деца – отглеждани извън семейна среда и без родителска грижа и да се определят точните дефиниции. В

научната литература има различни класификации на децата в риск, но във всички присъства групата на деца, отглеждани без родители и извън семейството.

Според Розалия Кузманова-Карталова, която извежда характеристиките на децата в риск от гледна точка на дефицита, дефинира една от категориите като „**деца без родители**” [15] и определя следните особености:

- Деца, за които биологичните родители по различни причини не се грижат за тяхното възпитаване и децата не се отглеждат в семействата;
- Деца, чиито родители са починали
- Деца, чиито родители са лишени от родителски права
- Деца, чиито родители са с ограничени родителски права
- Деца, чиито родители са безизвестно отсъстващи
- Деца, чиито родители са с ограничена дееспособност
- Деца, чиито родители са лишени от свобода
- Деца с родители, които отказват да ги възпитават
- Деца с родители, които отказват да ги вземат от здравни и социални увреждания, където са настанени временно или по-дълго

Други изследователи ги идентифицират като деца, лишени от родителски грижи; деца, настанени в институция; деца, останали без попечителството на родителите; деца, лишени от грижата на родителите по силата на различни обстоятелства.

Божидара Кривирадева извежда тази рискова група деца като „деца, чиито родители са починали, неизвестни, лишени от родителски права или с ограничени родителски права, или детето е останало без тяхната грижа” . [12]

Настоящото изследване цели да диференцира тази рискова група деца по-скоро от гледна точка на мярката за закрила и на средата, в която тя пребивава. Според Закона за закрила на детето [4], дете може да бъде настанено извън семейството в случаи, когато:

- деца, чиито родители са починали;
- деца, чиито родители са неизвестни;
- деца, чиито родители са лишени от родителски права;
- деца, чиито родители са с ограничени родителски права;
- деца, чиито родители без основателна причина трайно не полагат грижи за детето;
- деца, чиито родители се намират в трайна невъзможност да го отглеждат
- дете, което е жертва на насилие в семейството и съществува сериозна опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие;
- дете, чиито родители създават опасност за неговото физическо, психическо, нравствено и социално развитие

Мерките, които Законът определя при настаняването извън семейството, са:

- настаняване в семейство при близки и роднини
- настаняване в приемно семейство
- настаняване в социална услуга – резидентен тип
- настаняване в специализирана институция

За целите на настоящото изследване е необходимо да се дефинира самото понятие „**извън семейна среда**”, което не съвпада напълно с мерките за закрила, определящи „**настаняването извън семейството**”, тъй като и „настаняването в семейство на роднини и близки” и „настаняването в приемно семейство” се идентифицира като семейна среда. Законът за закрила на детето дава следната дефиниция: "Семейна среда е биологичното семейство на детето или семейството на

осиновителите, бабата и дядото или близките на детето, или приемно семейство, при което то се настанява.” [4]

В този ред на мисли е важно да се уточни, че настоящето изследване е насочено изцяло към рисковата група деца, отглеждани извън семейството, за които са приложени мерките „настаняване в социална услуга-резидентен тип” и „настаняване в специализирана институция”.

Понятието „специализирана институция” и „социална услуга-резидентен тип” са класифицирани в Правилника за прилагане на Закона за социалното подпомагане като предоставящи социални услуги. [9] Настоящото изследване е насочено само към деца в конкретен тип специализирани институции – Дом за деца, лишени от родителска грижа (ДДЛРГ) и конкретен тип резидентна социална услуга – Център за настаняване от семеен тип за деца/младежи без увреждания (ЦНСТДМ), с цел да се дефинира по-точно рисковата група деца, отглеждани извън семейна среда, но не са с увреждания и не отговарят на профила на останалите резидентни услуги за деца.

За извеждането на точната дефиниция за „деца в риск, отглеждани извън семейна среда”, е необходимо и да се конкретизира формата, материализирана в конкретните мерки за закрила, чрез които държавата предоставя грижата за тези деца, и отговаря на определението „отглеждане извън семейна среда”.

През 2003 година се въвежда понятието „социална услуга” и започва поэтапното създаване и развитие на социални услуги за деца, съобразно европейските политики в тази област. Тогава се приема и дефиницията “специализирана институция”, посочена в Допълнителните разпоредби на Закона за закрила на детето, а именно: “домове-пансионен тип за отглеждане и възпитание на деца, в които те **са трайно отделени от своята домашна среда**” [4]. В този период системата търпи структурни и функционални промени – Домовете за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителска грижа (ДОВДЛРГ), се прехвърлят за управление от Министерство на образованието и науката към общинските администрации, с методическо ръководене от страна на Министерството на труда и социалната политика (МТСП) получават ново наименование – Дом за деца, лишени от родителска грижа (ДДЛРГ). В Закона е казано още, че „настаняването на децата в специализирани институции се извършва само в случаите, когато за **изчерпани възможностите за оставане на детето в семейна среда**”. Настаняването на този тип институция се предприема като крайна мярка за закрила след изчерпване на възможностите за отглеждане от роднини или близки, осиновяване и при липса на подходящо приемно семейство и се отличава от останалите мерки в съдържателния аспект на понятието „лишени от родителска грижа”. В контекста на тези определения може да се приеме, че специализираните институции са една от формите за отглеждане извън семейна среда на деца в риск, която е и един от елементите за социалнопедагогическа подкрепа.

Социалните услуги-резидентен тип се дефинират също като форма, осъществяваща грижа за децата в риск извън семейната среда. В нормативната база съществуват някои противоречия по отношение точната формулировка на този тип услуги. През 2009 година, когато се приема Национална стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Република България”, чиито цели са превенция на рисковете, ранна интервенция, подкрепа на семействата и осигуряване на семейна или близка до семейната среда, насочва цялостната политика по закрила на децата към настаняване на децата, останали без родителска грижа в семейна или близка до семейната среда. Деинституционализацията не се ограничава само до извеждане на децата от институциите, а като процес на предотвратяване на настаняванията на деца в специализирани институции и създаване на нови възможности за семействата да получат подкрепа в общността. Този процес се реализира и с прехода от

институционалния тип грижа към новите резидентни услуги - Център за настаняване от семеен тип за деца и младежи, Защитени жилища, приемна грижа, реинтеграция в биологичното семейство и настанявания при близки и роднини. [6] Нормативната уредба определя ЦНСТДМ като алтернативен тип социални услуги в общността, които предоставят резидентна грижа в среда, близка до семейната за деца в риск и деца, изведени от специализирани институции. Самият Закон за закрила на детето разпорежда, че „не са специализирани институции заведенията, които предоставят услуги в семейна среда”, а Правилникът за неговото прилагане и Правилникът за прилагане на Закона за социално подпомагане определят, че настаняването на детето извън семейството и в специализирана институция се налага като крайна мярка след изчерпване на всички възможности за закрила в семейството, след изчерпване на възможностите за отглеждане от роднини или близки, осиновяване и при липса на подходящо приемно семейство. [9] От тези разпоредби не става ясно къде е точното място на ЦНСТДМ в системата – към услугите в семейна среда или извън нея? Точен отговор на този въпрос дава самото определение на този тип услуга в Методиката за нейното прилагане, а именно:

„Центровете за настаняване от семеен тип за деца и младежи (ЦНСТДМ) е социална услуга от резидентен тип, която предоставя жизнена среда за пълноценно израстване и развитие на деца и младежи, за които към момента на настаняване **не е възможно да бъдат отглеждани в биологичното им семейство, в семейството на близки и роднини или в приемно семейство**. В центъра се създава **среда, близка до семейната**, при която децата/младежите получават необходимата им индивидуализирана грижа, подкрепа за личностно развитие и за изграждане на умения за самостоятелен и независим живот” [5].

Тоест тази услуга е алтернатива на ДДЛРГ и в нея се създава среда, **близка до семейната**, но това не я прави идентична с нея. Това противоречие е много съществено за цялостната концепция около процеса на деинституционализация и функционирането на ДДЛРГ и ЦНСТДМ в методически план, тъй като и двете форми реализират своята дейност с една и съща рисков група деца и законоустановените указания и процедури, които съпътстват процеса на отглеждане, грижа и социалнопедагогическа подкрепа на тези деца, следват идентична логика.

Някои други изследователи поставят под въпрос дали услугата от резидентен тип - Център за настаняване от семеен тип в съдържателен аспект е услуга, близка до семейната среда, или е вид институционална грижа и това е въпрос, отговорът на който изисква повече време и друг тип изследване, което да проследи ефектът от този нов тип услуги. [12]

Може да се изведе следното определение за **деца в риск, отглеждани извън семейна среда** – това са деца, за които са приложени мерките за закрила настаняване извън семейна среда- в специализирана институция или резидентна услуга, поради трайна липса на родителска грижа, произтичаща от следните причини: родители са починали, в неизвестност, лишени са от родителски права или са с ограничени права, трайно не полагат грижи за децата си или се намират в трайна невъзможност да ги отглеждат; създали са опасност за тяхното физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие или са проявили форми на насилие и злоупотреба спрямо децата си.

2. Социалнопедагогически характеристики на деца в риск, отглеждани извън семейна среда от гледна точка на научната теория

Различни изследвания сочат, че като цяло темпът на развитие и социализация на тази рисков група деца е по-бавен, поради недостиг на индивидуално внимание и емоционална подкрепа, произтичащи от ефекта на институционализацията и груповия

начин на живот. Лишените от майчинска грижа деца имат последваща психическа депривация, която оказва влияние върху тяхното социално, психическо и емоционално здраве, което води до отклонения в личностното им и интелектуално развитие. Травмиращият комплекс от емоционални неблагоприятия се запечатва трайно в съзнанието на децата и води до изолирането им от средата и до последващи рефлексии в поведението им. Неблагоприятното развитие на социалната адаптация се проявява и в изменението на психоемоционалната сфера, формирането на нервно-психологични разстройства, в натрупване на отрицателни емоции, в реализирането на сложно функционални взаимодействия в средата и пренапрежение на регулативните механизми. Социалното и психично развитие на децата, изоставени от родителите, страда необратимо без целенасочена социалнопедагогическа подкрепа. [15]

Научната литература дава различни характеристики на тази рискова група деца. Розалия Кузманова – Карталова ги разделя по отношение на психологическите и на социалнопедагогическите характеристики, класифицирани по следния начин. [15]

Психологическите характеристики:

- неадекватна самооценка;
- когнитивен дисонанс;
- тревожност и страх;
- емоционални нарушения;
- чувство на самота;
- нарушения в социалните роли;
- недоверие в отношенията;
- проблеми с адаптацията;
- проблеми с общуването с възрастните;

Социалнопедагогически характеристики:

- отсъствие на адекватни ценности, което затруднява интеграцията им в обществото;
- затруднена творческа дейност и познание, както и активна позиция към живота;
- убедени в своята ненужност, подценяват своите способности и не притежават достатъчен ресурс за справяне с трудностите;
- дистанциране от връстниците, поради формираното се у тях чувство за различност;
- проектиране върху себе си всички неудачи, които ги съпътстват в живота;
- емоционално отхвърляне на родителите, но в същото време се нуждаят от тяхната психологическа поддръжка;
- сред социално одобряемите ценности при такива деца са - щастлив живот, материално благополучие и здраве, като същевременно тези ценности се считат от децата като недостъпни;
- обърканост и стрес, поради невъзможност да постигнат мечтите си и да удовлетворят потребностите си;
- липса на синхрон между желано, очаквано и изпълнимо – т.е. децата разбират необходимостта от реализация в живота, но не осъзнават нуждата от учене, от придобиване на професия и пътя за постигането на това;
- повишено ниво на агресивност и тревожност;
- стремеж към красив лек живот и удоволствия;
- чести бягства от училище, институцията, живот на улицата, скитничество и излагане на рискови ситуации;

Спецификата на децата, лишени от родителска грижа произтича както от особеностите на техния социален статус, така и от дефицитите, проявяващи се в

цялостното му психическо и физическо развитие, породени от социалната ситуация, в която се намират. Като основни индивидуални особености на тази рискова група, са посочени висока степен на фрустрация и агресивност, емоционална лабилност, ниска социална компетентност, липса на усвоени просоциални поведенчески модели, детерминирани от липсата на семейна среда [18].

Липсата на родители и семейния модел прави децата лесно раними, с принижена самооценка, емоционална незрялост и липса на родителски поведенчески модели, което води до бягство във фантазиите и ненавист към рационалния свят. Интелектуалното им развитие е занемарено, липса словесен запас от думи и понятия, необходими за училищна годност. [21]

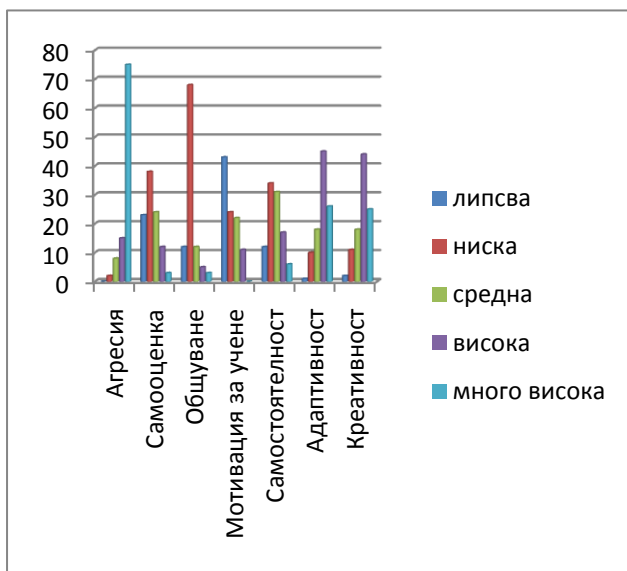
Социалнопедагогически характеристики на деца в риск, отглеждани извън семейна среда като резултат от изследването

Настоящото изследване е направено сред 70 деца на възраст 14-17 години и 30 педагогически специалисти, работещи в специализирани институции (Дом за деца, лишени от родителска грижа) и резидентни услуги (Център за настаняване от семеен тип за деца и младежи без увреждания) и разглежда няколко основни аспекти на тази рискова група деца: психологически характеристики, поведенчески прояви и социални умения и компетенции.

1. Проучване сред педагогическите специалисти, работещи с деца в риск, отглеждани извън семейна среда

Изследователският метод, чрез който бяха получени основните данни, е анкета и оценъчна скала със седем критерии, които дадоха възможност на специалистите и възпитателите, работещи с децата, да идентифицират проблемните точки и дефицитите, характеризиращи особеностите на децата, отглеждани извън семейна среда. Критериите, които скалата измери, са умения за общуване, самостоятелност, равнище на агресия, мотивация за учене, самооценка, креативност и адаптивност сред децата. Изборът на съдържателната същност на критериите, беше направен на база теоретичните основи, характеризиращи тази група деца в риск.

Като основни дефицити бяха идентифицирани високите нива на агресия, неумението за общуване, ниската самооценка и ниската мотивация за учене сред децата.

Фиг.1 Разпределение на съотношението на оценяваните от специалистите критерии

За най-голям проблем специалистите посочиха агресивните прояви сред децата – 75% от всички изследвани оценяват равнището на агресия като много високо, а 15 % като високо. 68% от специалистите оцениха уменията за общуване на децата като ниски, а 12% посочиха, че те такива умения въобще липсват. Регистрирана беше много ниска мотивация за учене – 67% от изследваните я оценяват в ниските регистри, като от тях цели 43% смятат, че такава липсва. По отношение на самооценката изследваните специалисти посочиха различни мнения –38% я определиха като ниска, но интерес представляват резултатите на 23% от тях,

които посочиха, че децата въобще нямат каквато и да е самооценка, което потвърждава теорията, че децата, лишени от родителска грижа, нямат ясно изразена

самоидентификация, поради липсата на ролеви модели за подражание и емоционално значими възрастни, с които да се самоопределят. Само 15% от изследваните посочиха самооценката на децата като висока и много висока, което ни дава основание да определим, че по отношение на този критерий съществуват дефицити. Оценката на самостоятелността на децата е с по-равномерно разпределени стойности – 46% посочиха, че тя е ниска или липсва, а 17% - че е висока и едва 6% я определиха като много висока. Оценяването на този критерий се движи по-скоро в средните стойности – 31% от специалистите го определиха като задоволителен, но като цяло тенденцията, която те очертаха е от задоволителна към ниска или липса на такава. Другите два критерия, които бяха оценявани от специалистите – адаптивност и креативност, получиха доста по-високи резултати – 71% от изследваните посочиха, че децата са с висока и много висока адаптивност, което потвърждава и твърдението, че по-неблагоприятните условия за живот повишават съпротивителните сили на човек да се приспособява към тях, за да оцелее, което вади изцяло първичните му способности, обусловени от биологичния закон на инстинкта за самосъхранение. 69% от изследваните оцениха и креативността сред децата като умение с високи и много високи стойности. Резултатите от оценката на тези два критерия изведе не само дефицитите, но и ресурсите на децата.

На въпроса „Кои са основните според Вас причини, които оказват влияние по посока проблемно поведение на децата?“ най-много от отговорите се концентрираха около липсата на родителски ролеви модел, авторитет и значим възрастен, с когото децата да създадат доверителни отношения – 43,5% и лошата дисциплина, съпроводена с високи нива на агресия – 26,5%. По-малко от анкетираните посочиха като причина за това хаоса в системата за закрила на детето (16,5%) и липсата на последователност и съгласуваност на социалнопедагогическите взаимодействия на специалистите от различни услуги и институции, работещи с едни и същи деца(13,5%).

2. Проучване сред деца в риск, отглеждани извън семейна среда

За идентифицирането на различни особености, характеризиращи тази рискова група деца, бяха изведени два основни критерия, идентифициращи личностни и психологически особености на децата – агресивност и тревожност.

Изследователският метод, чрез който бяха проучени нивата на агресивност, е стандартизирания психологически въпросник на Бъс-Дюрки, [11] който е предназначен за измерването нивата на агресивност и е подходящ за всяка възрастова група. Той съдържа 75 айтема разделени на 9 показатели, характеризиращи различни видове агресивно поведение – телесна агресия – физическото насилие; вербална агресия – негативен ефект, изразен в съдържанието на речта; индиректна агресия – непряка агресия, извършваща се чрез натрупано негодувание, което се изразява чрез непряка атака и яростна реакция без определена посока; опозиционно поведение – негативизъм, насочен срещу авторитетите, агресивна раздражителност – готовност за изява на негативен отговор и при най-малка външна провокация; агресивно недоверие – проекция на враждебността върху околните; агресивна омраза и ревност – чувство на ярост към реален или въображаем свят; преживяване на вина след агресия – самоагресивна насоченост или промяна на посоката на агресивната изява към субекта (автоагресия); социална желателност(лъжа), която измерва субективната значимост на отговорите и степента на искреност на изследваните лица. [16]

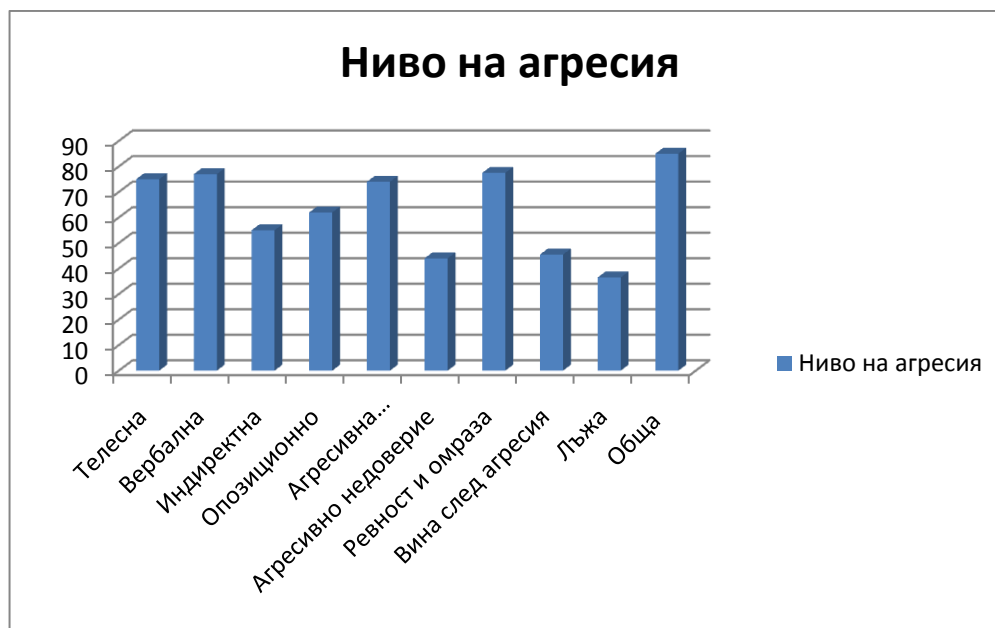
Общото ниво на агресивност при тази рискова група деца, е с изключително високи стойности, които са много над нормата - над 80% от изследваните деца демонстрират високи нива на агресия, особено по отношение на телесната и вербална

агресия. Те потвърждават и оценката на специалистите, работещи с тези деца, което беше изведено като проблем след анализа на анкетното проучване.

Получените данни са представени във Фигура 2, като най-много деца проявяват агресивност при показателите телесна агресия (75%), вербална агресия (77%), агресивна раздразнителност (74%) и агресивна омраза и ревност(77,5%).

Резултатите показват, че тази рискова група деца са склонни към честа проява на физическо насилие спрямо други хора, използват груб и циничен език в речта си и проявяват висока вербална агресия към другите. Те изпитват чувство за неудовлетвореност, завист, ярост и негодувание спрямо другите и проявяват готовност за изява на негативен отговор и при най-малка външна провокация.

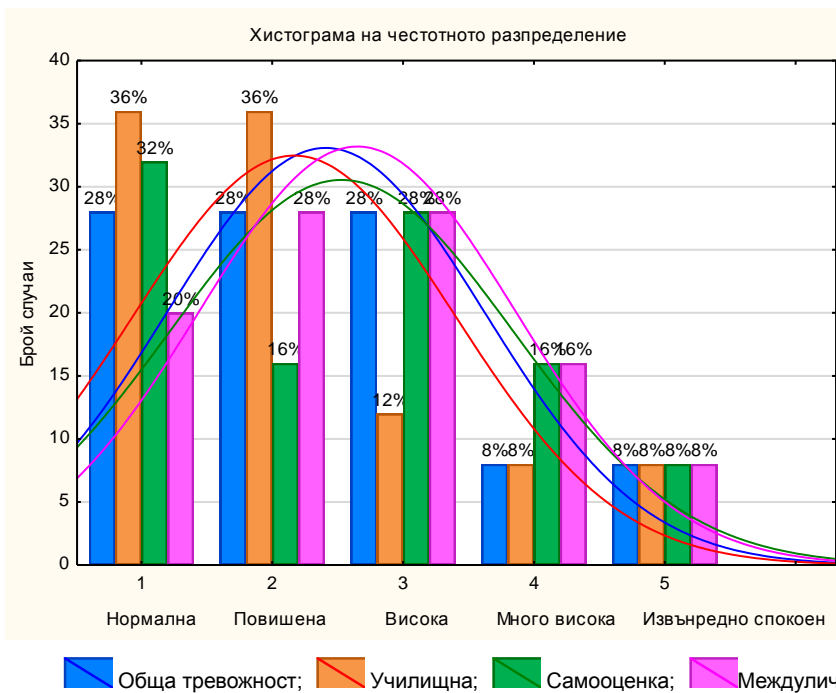
Фиг. 2 Нива на агресивност сред деца в риск, отглеждани извън семейна среда

По-ниските нива на другите показатели, също показват част от основните личностни характеристики на децата от рисковата група. По-малка част от децата проявяват агресивно недоверие (44%), което води до заключението, че мнозинството от тях са по-скоро доверчиви, отколкото мнителни спрямо другите хора., което ги поставя в риск по отношение на евентуални злоупотреби или злонамерено влияние. Това се потвърждава и от мнението на специалистите при проведени беседи с тях. По-ниските нива на вина при агресия (45,5%) спрямо основния фактор агресивност могат да се тълкуват по два начина – от една страна показват една цялостна тенденция в поведението на децата, отглеждани извън семейна среда, за които проявата на различни форми на агресия спрямо другите хора не е нещо, което е извън техните представи за норма и в тяхната ценностна система за допустимо поведение това поведение нещо нормално. От друга страна мнозинството от тях не проявяват във висока степен автоагресия и агресивните им прояви са насочени предимно навън към останалите хора.

Негативизмът, насочен срещу авторитетите, изразен в показателя опозиционно поведение е в рамките на нормалното (62%), тъй като е характерно за всички (тийнейджъри), а резултатите за индиректна агресия (55%) могат да доведат до извода, че тази рискова група деца изразява негативните си емоции и агресия по-скоро целенасочено и към определени обекти, отколкото непряко.

За измерването нивата на обща тревожност, беше използван стандартизирания тест ДАТ за анализ на личностната тревожност [11], който е адаптирана версия на теста

на А.М. Прихожан [3], предназначен за измерването на три вида тревожност: училищна, самооценъчна и междуличностна. Той съдържа 30 описателни ситуации, разделени на три скали: ситуации, свързани с училището, ситуации, актуализиращи отношението към себе си и ситуации, свързани с общуването. Скалите определят пет типа тревожност: нормална, повишена, висока, много висока и извънредно спокойствие. Отчита се сборът от получените точки за всеки вид усещания за всяка скала и сборът от всички скали, който измерва нивата на общата личностна тревожност. Самите скали са разделени предварително по пол и по възраст, като са оформени 3 основни възрастови групи: VIII клас ; IX клас и X клас.

Получените данни показват преобладаващо високи нива на обща тревожност, самооценъчна и личностна тревожност и преобладаващо нормални нива на училищна тревожност. Данните потвърждават и констатацията на специалистите за проблеми в общуването и самооценката, което беше изведено като проблем след анализа на анкетното проучване.

Интерес представляват резултатите

Фиг. 3 Нива на личностна тревожност сред деца в риск, отглеждани извън семейна среда

за училищна тревожност, които се движат в преобладаващо нормални граници в сравнение с останалите показатели. Това несъответствие разкрива някои от особеностите на изследваната група като цяло – трудности в общуването с другите, липса на ясно изразена самоидентификация и самооценка и тревожност, насочена предимно към утвърждаване на личността пред другите и пред себе си, ръководейки се от външни стимули, но училището, училищния живот и постиженията не се явява значим такъв.

Получените данни са представени във Фигура 3, като най-много от изследваната група деца показват високи нива на тревожност по отношение на самооценката и междуличностните отношения (44% и за двата показателя), а по отношение на училищната тревожност мнозинството демонстрират нормални равнища (36%). Интерес представлява фактът, че и при трите показателя децата демонстрират в еднакво съотношение „извънредно спокойствие”(8%). Според А. М. Прихожан [17], която е и автор на стандартизирания тест, „извънредното спокойствие” е показател за „маскирана” субективно латентна тревожност, изразяваща се в неадекватна форма на спокойствие, което действа като защитен механизъм при много тревожни деца. Тези данни показват, че тревожността е силно изразена, проявяваща се като постоянна личностна характеристика в две разновидности – открита тревожност, проявяваща се с явна зависимост от външните стимули, несигурност в собствените сили и утвърждаване на

личността през призмата и оценката на другите и „скрита” тревожност, която е компенсаторен механизъм за преживени травми или отрицателно наситени емоционални преживявания, изразяваща се в привидна липса на безпокойство, но отново субективната самоидентификация се проявява чрез нереалистична повишена самооценка отново зависима от външни стимули, които винаги са с отрицателен заряд. Във втория случай детето възприема околния свят като враждебен източник и причина за всички тревоги, които то се стреми да потисне и демонстрира спокойствие, което се явява маскирана защита. Прихожан посочва в своето изследване, че именно този тип „извънредно спокойствие” в различни ситуации проявяват силно изразена агресивност, предимно вербална, която извежда навън потиснатата тревожност. Отличителната черта на тревожността като личностна характеристика по дефиниция се явява чрез доминирането на емоционалната страна от една страна и от друга, проявата на оперативен компонент на защитни и компенсаторни механизми. Тревожността има своя собствена двигателна сила не само с отрицателно, но и положително въздействие, но когато тя се превърне в трайна особеност на личността, е в пряка зависимост от своя адаптивен характер, тъй като процесът на адаптация при тревожните личности се осъществява предимно чрез външните стимули и те са в невъзможност да вземат под внимание условията на ситуацията, нямат свои собствени вътрешни критерии за успех и неуспех. Същото важи и за „маскираното” безпокойство, при което детето отново няма реални свои критерии за успех и в стремежа си да избегне негативния емоционален опит, преувеличава желанието резултат от дадена ситуация, неадекватно оценява и своите способности и реалността, в резултат на което личността въобще отхвърля възможността за провал и създава защитна нереална представа за заобикалящата реалност. И в двата случая се наблюдават положителни или отрицателни форми на зависимост, вариращи от прекомерно послушание с цел да се „угоди” на външния субект, за да се приспособи, до крайно неподчинение и погазване на правилата.

Изведените резултати теоретично се допълват и с връзката на тревожността и външния локус на контрол [17], при която личността се съсредоточава в натрупването на социален опит чрез външни фактори и генерира зависимост от другите или от „повисша сила”.

Липсата на вътрешни критерии за оценка при деца с висока тревожност може да доведе по-често до проява на неуспех в ситуации, в които няма определени външни критерии. Тази привързаност към външни критерии и практическата липса на вътрешни трудности при подбора на собствените дейности, повишава чувствителността към социалното сравнение, като по този начин се създават условия за субективния опит на провал. Всичко това допринася за допълнително натрупване на негативен емоционален опит в „порочен кръг”.

Високите нива на тревожност показват и липса на увереност, която в детска възраст се придобива основно през майката и родителите. В конкретната рискова група деца поради липсата на семейство, няма и значим възрастен и позитивен външен стимул, който да им даде обратна връзка за способностите им. Този факт може да се обясни и чрез теорията за привързаността на Джон Боулби, който смята, че детето има нужда за сигурни отношения с възрастните, които се грижат за него, без което нормалното социално и емоционално развитие сериозно се нарушава. Проведените поредица от експерименти доказват, че правилното им социално функциониране и личностно развитие са в пряка зависимост от майката/родителят/значим възрастен, които да изградят емоционална привързаност и базисно доверие. [19]

Резултатите показват, че децата в риск, отглеждани извън семейна среда, проявяват характеристики като неадекватна самооценка; неувереност; неумение и

трудности при вземането на решения, силна емоционална зависимост от оценката на другите, което понякога се проявява или с нарушаване на границите и личното пространство и прилепчивост, или с изолация; страх от отхвърляне; проблеми в общуването; неинициативност; преувеличаване или подценяване на реалността и собствените способности; ниско равнище на самостоятелност и неудовлетвореност. Същевременно те не изпитват тревожност и страхове, свързани с представянето им в училище, което е в пряка зависимост от ниската им мотивация за учене, регистрирана от анкетното проучване сред специалистите.

3. Обобщаване и класификация на социалнопедагогически характеристики и особености на деца в риск, отглеждани извън семейна среда

Анализът на резултатите от изследването и теоретичните източници дават основание да се изведе социалнопедагогическа характеристика на децата в риск, отглеждани извън семейна среда от гледна точка на техните личностни особености в психологически, социален и поведенчески аспект.

Психологически характеристики:

- неадекватна и нереалистична самооценка;
- високи нива на тревожност;
- високи нива на агресивност;
- липса на ясно изразена самоидентификация;
- неувереност;
- емоционални нарушения и емоционална незрялост;
- нарушения в социалните роли;
- емоционална зависимост от оценката на другите;
- страх от отхвърляне;
- потиснатост;
- неудовлетвореност;
- неинициативност;
- занемарено интелектуално развитие;
- забавяне процесите на развитие в интелектуален, емоционален и социален план;

Социалнопедагогически характеристики:

- липса на социални умения - умения за общуване, самостоятелност;
- липса на умения за вземане на решение;
- добра адаптивност към заобикалящите условия, но само през призмата на външния стимул;
- дефицити в ценностната система – ориентираност към ценности с материален характер;
- липса на усвоени просоциални поведенчески модели;
- непознаване на житейски ситуации и дефицит на ролеви модели, които да следват;
- липса на родителски ролеви модел, авторитет и значим възрастен, с когото децата да създадат доверителни отношения (базисно доверие);
- ниска или липса на мотивация за учене и професионално развитие;
- училището не е ценност и не проявяват характерната за децата училищна тревожност;
- ниска социална компетентност и забавена социализация;
- трудна интеграция в обществото;

Особености на поведението:

- чести прояви на физическо насилие спрямо другите;
- вербална агресия спрямо другите – груб език;
- преувеличаване или подценяване на реалността и собствените способности;
- доверчиви и лесни жертви, което ги поставя в риск по отношение на евентуални злоупотреби или злонамерено влияние, същевременно изпитват недоверие и враждебност към заобикалящия свят;
- липса на ясни граници в общуването с другите;
- прилепчивост и нарушаване на личното пространство на другите;
- липса на съвест, произтичаща от липсата на ролеви и просоциални поведенчески модели – те не познават „нормата” и границата на допустимото поведение, което не наранява или наранява другите;
- чувство за неудовлетвореност, завист, ярост и негодувание спрямо другите и проявяват готовност за изява на негативен отговор и при най-малка външна провокация;
- лоша дисциплина, изразяваща се в нарушаване на правилата и отхвърляне на авторитети;
- прекомерно послушание с цел да се „угоди” на външния субект, за да се приспособи и да получи желаното;
- бягство във фантазиите и склонност към изкривяване на реалността и истината;
- детето възприема околния свят като враждебен източник и причина за всички тревоги;
- нисък самоконтрол – предимно външен локус на контрола;

Деца в риск, отглеждани извън семейна среда също трябва да бъдат подготвени за самостоятелен живот, да получат необходимите знания, умения и способности за успешна интеграция в социума, на трудовия пазар и в обществения живот. Поради своята специфика, личностни и поведенчески особености, те са по-уязвими от своите връстници и им е необходима целенасочена социалнопедагогическа подкрепа, която да компенсира източниците на дефицити и рискови фактори, които оказват негативно влияние върху цялостното им развитие. С тази задача са се заели социалните услуги и институции в България, имащи пряка връзка със закрилата на детето, които през последните 15 години се превърнаха и утвърдиха като една динамична и развиваща се система, която продължава да се трансформира. Понататъшното ѝ усъвършенстване е свързано с по-ефективно индетифициране, планиране и удовлетворяване потребностите на различни уязвими и рискови групи деца, които също се променят съобразно особеностите на средата, обществено-икономическите отношения и социална реалност.

Литература:

1. Агенция за социално подпомагане (2012). Ръководство за планиране на набор от необходими услуги на областно ниво. София: Проект „Развитие на системата за планиране и предоставяне на социални услуги на регионално равнище”.
2. Децентрализация на домовете за деца, лишени от родителски грижи – предизвикателства и възможности. <http://nmd.bg/doklad-detsentralizatsiya-na-domovete-za-detsa-lisheni-ot-roditelski-grizhi-predizvikatelstva-i-vazmozhnosti/>.
3. Държавна агенция за закрила на детето(2014). Тази сложна дума Деинституционализация. София: Проект „Подкрепа”.

4. Закон за закрила на детето. Обн. ДВ. бр.48 от 13 Юни 2000г., изм. ДВ. бр.75 от 2 Август 2002г., изм. ДВ. бр.120 от 29 Декември 2002г., изм. ДВ. бр.36 от 18 Април 2003г., изм. ДВ. бр.63 от 15 Юли 2003г., изм. ДВ. бр.70 от 10 Август 2004г., изм. ДВ. бр.115 от 30 Декември 2004г., изм. ДВ. бр.28 от 1 Април 2005г., изм. ДВ. бр.94 от 25 Ноември 2005г., изм. ДВ. бр.103 от 23 Декември 2005г., изм. ДВ. бр.30 от 11 Април 2006г., изм. ДВ. бр.38 от 9 Май 2006г., изм. ДВ. бр.82 от 10 Октомври 2006г., изм. ДВ. бр.59 от 20 Юли 2007г., изм. ДВ. бр.69 от 5 Август 2008г., изм. ДВ. бр.14 от 20 Февруари 2009г., изм. ДВ. бр.47 от 23 Юни 2009г., изм. ДВ. бр.74 от 15 Септември 2009г., изм. ДВ. бр.42 от 4 Юни 2010г., изм. ДВ. бр.50 от 2 Юли 2010г., изм. ДВ. бр.59 от 31 Юли 2010г., изм. ДВ. бр.98 от 14 Декември 2010г., изм. ДВ. бр.28 от 5 Април 2011г., изм. ДВ. бр.51 от 5 Юли 2011г., изм. и доп. ДВ. бр.32 от 24 Април 2012г., изм. ДВ. бр.40 от 29 Май 2012г., изм. ДВ. бр.15 от 15 Февруари 2013г., изм. ДВ. бр.68 от 2 Август 2013г., изм. и доп. ДВ. бр.84 от 27 Септември 2013г., изм. ДВ. бр.79 от 13 Октомври 2015г., **изм. и доп. ДВ. бр.8 от 29 Януари 2016г.**
5. Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Център за настаняване от семеен тип за деца и младежи”..
6. Национална стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Република България” <http://sacp.government.bg/novini/2010/02/24/ministerskiyat-svet-prie-nacionalna-strategiya-viz/>.
7. Наредба за критериите и стандартите за социални услуги за деца. http://www.asp.government.bg/ASP_Client/ClientServlet?cmd=add_content&lng=1&sectid=13&s1=16&selid=16
8. Правилник за прилагане на Закона за закрила на детето, В сила от 25.07.2003 г. Обн. ДВ. бр.66 от 25 Юли 2003г., изм. ДВ. бр.24 от 23 Март 2004г., изм. ДВ. бр.31 от 8 Април 2005г., изм. ДВ. бр.93 от 17 Ноември 2006г., изм. ДВ. бр.84 от 19 Октомври 2007г., изм. ДВ. бр.57 от 24 Юли 2009г., **изм. и доп. ДВ. бр.68 от 4 Септември 2012г.**
9. Правилник за прилагане на Закона за социално подпомагане, Обн. ДВ. бр.133 от 11 Ноември 1998г., изм. ДВ. бр.38 от 23 Април 1999г., изм. ДВ. бр.42 от 5 Май 1999г., доп. ДВ. бр.112 от 23 Декември 1999г., изм. ДВ. бр.30 от 11 Април 2000г., изм. ДВ. бр.48 от 13 Юни 2000г., изм. ДВ. бр.98 от 1 Декември 2000г., попр. ДВ. бр.100 от 8 Декември 2000г., изм. ДВ. бр.19 от 2 Март 2001г., изм. ДВ. бр.97 от 13 Ноември 2001г., изм. ДВ. бр.26 от 12 Март 2002г., доп. ДВ. бр.46 от 7 Май 2002г., изм. ДВ. бр.81 от 23 Август 2002г., изм. ДВ. бр.118 от 20 Декември 2002г., изм. ДВ. бр.40 от 29 Април 2003г., изм. ДВ. бр.115 от 30 Декември 2004г., изм. ДВ. бр.31 от 8 Април 2005г., изм. ДВ. бр.103 от 23 Декември 2005г., изм. ДВ. бр.54 от 4 Юли 2006г., изм. ДВ. бр.93 от 17 Ноември 2006г., изм. ДВ. бр.101 от 4 Декември 2007г., изм. ДВ. бр.26 от 7 Април 2009г., изм. ДВ. бр.27 от 9 Април 2010г., изм. ДВ. бр.41 от 1 Юни 2010г., изм. ДВ. бр.43 от 8 Юни 2010г., изм. ДВ. бр.45 от 15 Юни 2010г., изм. ДВ. бр.50 от 2 Юли 2010г., изм. ДВ. бр.63 от 16 Август 2011г., изм. и доп. ДВ. бр.17 от 21 Февруари 2013г., изм. ДВ. бр.73 от 20 Август 2013г., изм. и доп. ДВ. бр.55 от 4 Юли 2014г., **изм. и доп. ДВ. бр.63 от 18 Август 2015г.**
10. Правилник за организацията и дейността на домовете за деца, лишени от родителска грижа. http://www.asp.government.bg/ASP_Client/ClientServlet?cmd=add_content&lng=1&sectid=13&s1=15&selid=15
11. Батоева, Д., Попов, Т., Драголова, Е. (2007). Педагогическа и психологическа диагностика. София: АСКОНИ-ИЗДАТ
12. Кривирадева, Б., Захарук, Т., Прокоп, И., Първанова, Й., Прокоп, П. (2012). Работа с деца в риск. Габрово: ЕКС-ПРЕС
13. Кузманова-Карталова, Р. (2013). Теоретични основи и методически подходи в социалнопедагогическата работа. София: Е Принт.
14. Кузманова-Карталова, Р. (2013). Социално-педагогическа работа с деца в риск. В. Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий”.
15. Кузманова-Карталова, Р. (2013). Теоретични и методически аспекти на социалнопедагогическата работ с деца в риск. София: Е Принт.
16. Михран, Б. (2005). Прояви на агресивност у децата от предучилищна възраст в процеса на междуличностното общуване. Сборник Превантивната педагогика, теория и практика. Габрово: ЕКС-ПРЕС
17. Прихожан, А.М. (2000). Тревожност у детей и подростко: Психологическая природа и возрастная динамика. Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК».

18. Първанова, Й. (2003). Специфика на превантивната функция на домовете за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителска грижа. Превантивна педагогика като научно познание 1 и 2 част София: ИК „Комливес – ЛМ”.
19. Стаматов, Р. (2000). Детска психология. Пловдив: ХЕРМЕС
20. Шенкова-Богданова, С. (2005). Тревожност и качество на живот – превантивни проблеми. Превантивната педагогика, теория и практика. Габрово: ЕКС-ПРЕС
21. Янева, К. (2003). Метафората в сета на дете без родители. Превантивна педагогика като научно познание 1 и 2 част. София: ИК „Комливес – ЛМ”

КЛЮЧОВИ ДУМИ

Деца в риск, деца, лишени от родителска грижа, деца в риск, отглеждани извън семейна среда, социални услуги, социални институции, система за закрила на детето, социалнопедагогическа характеристика на деца в риск, социалнопедагогическа подкрепа на уязвими групи деца

Aktualni problemi i socialnopedagogicheska harakteristika na deca v risk, otglejdani izvan semeina sreda

Current problems and social pedagogical characteristics of children at a risk grown up out of the family

Author: Katerina I. Zlatkova-Doncheva, PhD student in “Theory of education and didactics” department

Abstract

The current discourse traces theoretical justification of children at a risk deprived of parental care and displays a new formulation of this group – “children at a risk, grown up out of the family”.

The survey analyzes researched data of anxiety and aggression levels of children at a risk grown up out of the family as well assessment of professionals working with these children regarding their personal characteristics and social skills.

The current discourse examines the basic concepts related to the characteristics of children at a risk grown up out of the family in terms of scientific theory and proposes an option for classification of their main social pedagogical characteristics.

KEY WORDS

Children at a risk, children deprived of parental care, children at a risk grown up out of the family, social services, social institutions, child protection system, social pedagogical characteristics of children at a risk grown up out of the family, social pedagogical characteristics of vulnerable children

1. Agenciazasocialnopedpomagane(2012). *Rakovodstvozaplanirane i naborotneobhodimiusluginaoblastnonivo. Sofia: Proekt „Razvitienasistematazaplanirane i predostavianenasocialniusluginaregionalnoravnishte”.*
2. *Decentralizacia na domovete za deca, lisheni ot roditelski griji – predizvikatelstva i vazmojnosti.* <http://nmd.bg/doklad-detsentralizatsiya-na-domovete-za-detsa-lisheni-ot-roditelski-grizhi-predizvikatelstva-i-vazmozhnosti/>.

3. Darjavnaagenciazazakrilanadeteto(2014). TazislojnadumaDeinstitucionalizacia. Sofia: Proekt „Podkrepa”.
4. Zakonzazakrilanadeteto. Obn. DV. br.48 ot 13 Juni 2000g., izm. DV. br.75 ot 2 Avgust 2002g., izm. DV. br.120 ot 29 Dekemvri 2002g., izm. DV. br.36 ot 18 April 2003g., izm. DV. br.63 ot 15 Iuli 2003g., izm. DV. br.70 ot 10 Avgust 2004g., izm. DV. br.115 ot 30 Dekemvri 2004g., izm. DV. br.28 ot 1 April 2005g., izm. DV. br.94 ot 25 Noemvri 2005g., izm. DV. br.103 ot 23 Dekemvri 2005g., izm. DV. br.30 ot 11 April 2006g., izm. DV. br.38 ot 9 Mai 2006g., izm. DV. br.82 ot 10 Oktomvri 2006g., izm. DV. br.59 ot 20 Iuli 2007g., izm. DV. br.69 ot 5 Avgust 2008g., izm. DV. br.14 ot 20 Fevruari 2009g., izm. DV. br.47 ot 23 Iuni 2009g., izm. DV. br.74 ot 15 Sentevri 2009g., izm. DV. br.42 ot 4 Iuni 2010g., izm. DV. br.50 ot 2 Iuli 2010g., izm. DV. br.59 ot 31 Iuli 2010g., izm. DV. br.98 ot 14 Dekemvri 2010g., izm. DV. br.28 ot 5 April 2011g., izm. DV. br.51 ot 5 Iuli 2011g., izm. u dop. DV. br.32 ot 24 April 2012g., izm. DV. br.40 ot 29 Mai 2012g., **izm. DV. br.15 ot 15 Fevruari 2013g.** izm. DV. br.68 ot 2 Avgust 2013g., izm. u dop. DV. br.84 ot 27 Sentevri 2013g., izm. DV. br.79 ot 13 Oktomvri 2015g., **izm. u dop. DV. br.8 ot 29 Januari 2016g.**
5. Metodichesko rakovodstvo za usloviata i reda za predostaviane na socialnata usluga *Centar za nastaniavane ot semeen tip na deca i mladeji*”. http://www.asp.government.bg/ASP_Client/ClientServlet?cmd=add_content&lng=1&sectid=13&s1=18&selid=18.
6. Nacionalna strategia „Vizia za deinstitucionalizacia na decata v Republika Bulgaria” <http://sacp.government.bg/novini/2010/02/24/ministerskiyat-svet-prie-nacionalna-strategiya-viz/>.
7. Naredba za kriteriite i standartite za socialni uslugi za deca. http://www.asp.government.bg/ASP_Client/ClientServlet?cmd=add_content&lng=1&sectid=13&s1=16&selid=16
8. Pravilnik za prilagane na Zakona za zakrila na deteto, V sila ot 25.07.2003 g. Obn. DV. br.66 ot 25 Iuli 2003g., izm. DV. br.24 ot 23 Mart 2004g., izm. DV. br.31 ot 8 April 2005g., izm. DV. br.93 ot 17 Noemvri 2006g., izm. DV. br.84 ot 19 Oktomvri 2007g., izm. DV. br.57 ot 24 Iuli 2009g., **izm. u dop. DV. br.68 ot 4 Sentevri 2012g.**
9. Pravilnik za prilagane na Zakona za socialno podpotagane, Obn. DV. br.133 ot 11 Noemvri 1998g., izm. DV. br.38 ot 23 April 1999g., izm. DV. br.42 ot 5 Mai 1999g., dop. DV. br.112 ot 23 Dekemvri 1999g., izm. DV. br.30 ot 11 April 2000g., izm. DV. br.48 ot 13 Iuni 2000g., izm. DV. br.98 ot 1 Dekemvri 2000g., popr. DV. br.100 ot 8 Dekemvri 2000g., izm. DV. br.19 ot 2 Mart 2001g., izm. DV. br.97 ot 13 Noemvri 2001g., izm. DV. br.26 ot 12 Mart 2002g., dop. DV. br.46 ot 7 Mai 2002g., izm. DV. br.81 ot 23 Avgust 2002g., izm. DV. br.118 ot 20 Dekemvri 2002g., izm. DV. br.40 ot 29 April 2003g., izm. DV. br.115 ot 30 Dekemvri 2004g., izm. DV. br.31 ot 8 April 2005g., izm. DV. br.103 ot 23 Dekemvri 2005g., izm. DV. br.54 ot 4 Iuli 2006g., izm. DV. br.93 ot 17 Noemvri 2006g., izm. DV. br.101 ot 4 Dekemvri 2007g., izm. DV. br.26 ot 7 April 2009g., izm. DV. br.27 ot 9 April 2010g., izm. DV. br.41 ot 1 Iuni 2010g., izm. DV. br.43 ot 8 Iuni 2010g., izm. DV. br.45 ot 15 Iuni 2010g., izm. DV. br.50 ot 2 Iuli 2010g., izm. DV. br.63 ot 16 Avgust 2011g., izm. u dop. DV. br.17 ot 21 Fevruari 2013g., izm. DV. br.73 ot 20 Avgust 2013g., izm. u dop. DV. br.55 ot 4 Iuli 2014g., **izm. u dop. DV. br.63 ot 18 Avgust 2015g.**
10. Pravilnik za organizaciata i deinostta na domovete za deca, lisheni ot roditelska grija. http://www.asp.government.bg/ASP_Client/ClientServlet?cmd=add_content&lng=1&sectid=13&s1=15&selid=15
11. Batoeva, D., Popov, T., Dragolova, E. (2007). Pedagogicheska I psihologicheska diagnostika. Sofia: ASKONI IZDAT
12. Kriviradeva, B., Zaharuk, T., Prokop, I., Parvanova, Y., Prokop, P. (2012). Work with children at a risk. Gabrovo: EKS PRESS
13. Kuzmanova-Kartalova, R. (2013). Socialnopedagogicheskaraбота s deca v risk. V. Tarnovo, : Universitetskoizdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodii”.
14. Kuzmanova-Kartalova, R. (2013). Teoretichniosnovi i metodicheskpodhodi v socialnopedagogicheskaraбота. Sofia: E Print
15. Kuzmanova-Kartalova, R. (2013). Teoretichni I metodicheski aspekti na socialnopedagogicheskara работа s deca v risk. Sofia: E Print
22. Mihran, B. (2005). Proiavi na agresivnost u decata ot preduchilishtna vazrast v procesa na mejdulichnostno obshtuvane. Sbornik Prevantivnata pedagoguka, teoria I praktika. Gabrovo: EKS-PRESS
16. Prihojan, A.M. (2000). Trevojnost u detei I podrostko: Psihologicheskaia priroda I vozrastnaia dinamika. Moskovskii psihologo-socialnyi institute; Voronej: Izdatelstvo NPO “MODEK”.

17. Parvanova, Y. (2003). Specifika na preventivnata funkcia na domovete za otglejdane I vazpitanie na deca, lisheni ot roditelska grija. Preventivnata pedagogika kato nauchno poznanie 1 I 2 chast. Sofia: IK "Komives-LM".
18. Stamatov, R. (2000). Detska psihologia. Plovdiv: HERMES
19. Shenkova-Bogdanova, S. (2005). Тревожност и качество на живот – превантивни проблеми. Trevojnost I kachestvo na jivot – превантивни problem. Preventivna pedagogika teoria I praktika. Gabrovo: EKS-PRESS
20. Yaneva, K. (2003). Metaforata v sveta na dete bez roditeli. Preventivnata pedagogika kato nauchno poznanie 1 I 2 chast. Sofia: IK "Komives – LM".